

*Світлана Гнітько
(Київ)*

**«КАДРИ ВИРІШУЮТЬ ВСЕ...»
ДО 70-РІЧЧЯ СУДОВИХ ПРОЦЕСІВ
НАД ТЕХНІЧНОЮ ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ**

Суттєвою характеристикою суспільства диктатури пролетаріату в кінці 20-х років стала орієнтація на єдність всіх сфер життя. Почався етап згортання і ліквідації непу, форсованого розвитку економіки, масової насильницької колективізації селянських господарств, згортання залишків демократичних засад у суспільно-політичному житті. Суперечності, що були притаманні суспільно-економічному і політичному розвитку країни 20-х років, значно загострилися наприкінці десятиріччя. Подальшого розвитку потребували економічні засади непу в промисловості. Але поглибленню ринкових відносин протистояли політичні настанови партійного керівництва, що вимагали переходу до комуністичного наступу. Це призвело до господарської та соціально-економічної кризи. Вихід з неї вбачався в прискорених темпах індустріалізації за рахунок підпорядкування останній всіх сфер економіки та примусовому усупільненню селянських господарств.

Першою відчула на собі нові віяння технічна інтелігенція, яка опинилася в центрі господарських зрушень нового економічного курсу держави. У пропонованій статті зроблено спробу визначити місце інженерно-технічної інтелігенції в системі соціально-політичних відносин суспільства наприкінці 20-х – на початку 30-х років, проаналізувати партійно-державну політику щодо інтелігенції та ставлення самої інтелігенції до процесів, що відбувалися.

Результатом розпочатої з другої половини 20-х років реконструкції був тимчасовий спад виробництва. Це збіглося з труднощами хлібозаготівель, що призвело до фінансової, товарної кризи. Особливо гостро виробничі негаразди відчувалися в галузях, що мали відсталу технічну базу, і де не вистачало кваліфікованої робочої сили. Саме у вугільній промисловості та металургії почастішали випадки «проривів», невиконання виробничих програм і т.п. Щоб приховати прорахунки в управлінні економікою, почався пошук винуватих, але не у вищих ешелонах влади, а на місцях.

Водночас у суспільстві насаджувалася думка щодо нападу на Радянський Союз іноземних буржуазних країн. В пресі з'явилися повідомлення, що біла еміграція та іноземні розвідки розраховують вести боротьбу проти СРСР також за допомогою агентів і шляхом активізації шкідницької діяльності радянської влади. З'являється пояснення Сталіна: «Опір класових ворогів загострюється не лише в селі, але і в місті, особливо, в промисловості»¹. Влітку 1927 року уряд повідомив про розкриття на території СРСР підпільних організацій, які начебто готували диверсійні і терористичні акти на випадок інтервенції до країни.

У 1927 році на місця було розіслано циркуляр Народного Комісаріату

Шляхів Сполучення, Центрального комітету спілки залізничників та Відділу Державного політуправління (ДПУ). В ньому, в межах мобілізаційної роботи на випадок війни, транспортним органам ВДПУ пропонувалося провести перевірку особового складу залізниць та звільнити неблагонадійних працівників. У листі голови ДПУ УРСР В. А.Балицького до ЦК КП(б)У від 27 липня 1927 р. повідомлялось, що внаслідок чисток з залізниць України, як політичне неблагонадійних, було звільнено 403 та переведено на роботу у тил 128 службовців (з них осіб адміністративно-технічного персоналу звільнено 20 та переведено у тил – 42 чол.)². Таким чином в суспільстві готувалася думка не лише щодо зовнішніх, а й щодо внутрішніх ворогів, які приховуються начебто лояльним ставленням до радянської влади.

На роль ворогів було обрано старих спеціалістів. Деякі історики справедливо зазначають, що в промовах, статтях і заявах Сталіна цього періоду можна знайти чимало слів, які закликають всіляко турбуватися про «буржуазних» спеціалістів. Насправді слова розходилися з діями.

На той час в промисловості працювало 30 тис. так званих «буржуазних» спеціалістів. Дехто з них продовжував підтримувати стосунки з «колишніми господарями». З середини 20-х років вони мали постійні контакти з іноземцями, яких влада вважала потенційними агентами міжнародної буржуазії. На спеціалістів легко було звалити відповідальність за економічні невдачі, оскільки вони стояли найближче до виробництва. Головна ставка в цьому робилася на «нових робітників» – політичне малограмотних представників сільської молоді. В 1926-1929 роках робітничий клас поповнився вихідцями із села на 45%³. Саме ці робітники стали слухним об'єктом політичної і ідеологічної маніпуляції.

Була й ще одна причина того, що саме технічній інтелігенції відводилась роль звинуваченого в економічних прорахунках керівництва країни. Багато спеціалістів старої школи не приховували і відкрито висловлювали своє негативне ставлення до політики партії відносно темпів і методів індустріалізації. На підприємствах порушувався технологічний процес і правила безпеки. Обладнання було застарілим і не витримувало перевантажень. Це призводило до збільшення кількості аварій, нещасних випадків. Саме на це вказували спеціалісти, піддаючи критиці завищені планові показники. Кваліфіковані спеціалісти, знавці ринкової кон'юнктури, були не потрібні командній економіці.

Деякі інженери висловлювали свою незгоду не лише з економічною політикою. За повідомленням голови ДПУ України В.А.Балицького, інженери мали власну точку зору щодо боротьби всередині партії. «...В опозиції Троцький, Каменев, Зинов'єв, Сокольников, П'ятаков, Крупська. Хто ж тоді залишається? Один Сталін. Він не втримається», – така думка була поширена серед інженерів України⁴. Розпочата боротьба за владу не потребувала опонентів.

Саме інтелігенція, найбільш свідома частина суспільства, мала власну,

відмінну від офіційної, точку зору на політичні процеси, що відбувалися в суспільстві. Саме технічна інтелігенція, яка стояла найближче до виробництва, мала власну думку щодо економічної політики партії.

Інакомислення не відповідало тій формі державного устрою, яка почала формуватися наприкінці 20-х років. Відмовившись від ідей непу, влада повністю підпорядкувала економіку. А там, де немає свободи економічного вибору, на думку К.Гаджієва, «не може бути і мови про політичну, інтелектуальну свободу волі людей» такого суспільства⁵.

Проявом цього стало висунення тези про існування в СРСР «єдиної однорідної радянської інтелігенції». Це повинно було призвести до нівелювання інтелігенції. Процес нівелювання здійснювався завдяки контролю держави над усіма проявами суспільного, політичного і особистого життя людей. Інструментом підпорядкування населення владі стали місцеві органи комуністичної партії та система підпорядкованих їм «масових» громадських організацій. Для технічної інтелігенції такими організаціями стали місцеві відділення Українського товариства працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву (УТОРНІТСО) та інженерно-технічні секції (ІТС). Головна мета цих організацій полягала в «перевихованні» технічної інтелігенції, ідеологічному переході її на бік соціалістичного будівництва. Але не тільки в цьому. У листі Всеросійського Союзу Гірників своїм райкомам і райбюро ІТС 1928 року їм пропонувалося встановити контроль над виробничою діяльністю членів секцій та ізолювати «ідеологічно чужих соціалістичному будівництву робітничого класу» спеціалістів, також посиливши контроль за їх виробничою діяльністю⁶. Подібні резолюції приймалися місцевими секціями інженерно-технічних працівників⁷.

Проте насадження соціалістичної ідеології шляхом поступового «перевиховання» – справа довга. Наприкінці 20-х років, коли прискорені темпи в усіх сферах суспільства стали нормою життя, почалося і форсоване перевиховання старої інтелігенції. Так з'явилась сумнозвісна «Шахтинська справа», що стала початком «великого терору».

12 березня 1928 р. газета «Известия» опублікувала повідомлення про розкриття антирадянської шкідницької організації серед спеціалістів вугільної промисловості Донбасу. В основі цього процесу лежала теза про створення представниками старої інтелігенції шкідницької організації. Державне звинувачення підтримав прокурор Н.В.Криленко. Спеціалістів звинувачували у підриві кам'яновугільного виробництва методами нерационального будівництва, зайвих витрат капіталу, зниженні якості продукції, завищенні собівартості, а також у прямому руйнуванні шахт, рудників, заводів тощо. Цікаво, що у повідомленні про цю організацію перелічувалися всі дійсні недоліки господарювання. Але єдиною причиною цього проголошувалося шкідництво.

«Шахтинців» також звинуватили у підтримці зв'язків з московськими шкідниками та з іноземними антирадянськими центрами. На випадок інтер-

венції шкідники мали намір дезорганізувати промисловість і підірвати обороноздатність країни. Міжнародне становище СРСР в той час було досить складним. Саме тому ця теза набувала особливого значення. До того ж громадська думка вже була підготована до сприйняття цього аргументу.

Таким чином, головна мета суду полягала в необхідності підтвердити, по-перше, наявність класової боротьби і, по-друге, визначити її загострення.

Саме як зустріч двох класів – «пролетаріату в особі революційного суду і буржуазії в особі наймитів та колишніх власників», тобто осіб технічної інтелігенції, висвітлила судовий процес газета «Правда». А передова стаття газети так і називалася – «Класовий процес»⁸.

Отже, «шкідництво класових ворогів» повинно було стати аргументом для наступних репресій.

Чи існувала взагалі можливість шкідництва? На думку Г.Касьянова, гіпотетично таку можливість виключати не можна. Але якщо врахувати силу апарату ДПУ, який ретельно стежив за справами у промисловості, атмосферу недовіри і підозри, що оточувала старих спеціалістів, «то на практиці така можливість виглядає досить ефемерною»⁹. Для того, щоб дезорганізувати промисловість, досить було одного – чітко виконувати вказівки директивних органів, що і робили люди, які опинилися на лаві підсудних.

З цього приводу здаються цікавими спостереження М.І.Бухаріна, які він зробив, виступаючи на зборах активу Ленінградської організації ВКП(б) у квітні 1928 року. Засудивши шкідників, він висловив своє здивування, що «не зважаючи на існування такої організації, Донецький басейн за останній час ріс і ріс, досягнувши рекордної цифри в своєму виробництві». Зміст іншого спостереження полягав в існуванні «негативних обставин», коли протягом часу «господарські і профспілкові органи не помітили діяльності цієї організації»¹⁰. Таким чином, не помічаючи того, він ще в квітні 1928 року поставив під сумнів існування шкідницької організації.

За Шахтинською справою пройшло близько 1000 чоловік. Засуджено було 53 спеціалісти. З них 37 чоловік мали вищу освіту, 12 – середню спеціальну, лише 4 – нижчу. За соціальним походженням троє належали до шахтовласників, всі ж інші – до інтелігенції.

Цікаво буде зупинитися на особах засуджених.

Серед них – Колодуб Омелян Кирилович. До революції був шахтовласником з 100-тисячним капіталом, виконував обов'язки голови вуглепромислового підприємства. Мав середню спеціальну освіту, був автором кількох брошур про підвищення продуктивності праці в Донбасі, опікувався учбовими закладами. Після революції працював техніком на шахті. Відразу ж вступив до профспілки гірників. На момент арешту в 1928 р. мав 33-річний службовий стаж. Гоніння проти нього почалися значно раніше «Шахтинської справи». У 1923 р. його було звільнено з роботи. Інженерно-технічна секція провела розслідування і з'ясувала, що звільнення було учинено без достатніх на те підстав. В постанові ІТС відзначалось, що це було «наслідком

спецеїдства, поширеного в Шахтинському районі». У 1928 році його звинуватили в тому, що він виступав проти вкладання коштів у нерентабельну шахту Бесергенівку. На процесі Колодуб себе не виправдовував. Він лише заявив, що всі неполадки на виробництві пов'язані з бюрократизацією управління підприємствами, що провокувало у техперсоналу страх працювати, та з відсутністю матеріальної зацікавленості у робітників¹¹.

До шахтовласників належав Рабинович Лазар Григорович. До революції він був головою Донецько-Грушівського акціонерного товариства, в 1905 році став головою Харківського Союзу промисловців. Був членом II-ої Державної Думи від кадетської партії. З 1920 року працював у Головвугіллі, брав участь у роботі комісії Данчича. З 1923 року – в Держплані, з 1925 року – член технічної Ради Донвугілля. На процесі його звинуватили у налагодженні зв'язків з «іноземними контрреволюційними організаціями». Винуватим себе не визнав¹².

Вихідцем із службовців був Бояршинов Микола Прокопович, який працював на рудниках Донбасу ще до революції, мав вищу освіту. В 1923 р. став завідуючим технічним відділом Донвугілля, пізніше – його технічним директором. Водночас був членом Президії Української Асоціації інженерів. В характеристиці 1923 року про нього читаємо: «Лояльний робітник. Працює як віл на наш млин»¹³.

Серед засуджених – заслужений шахтар Микола Юхимович Калганов, який працював в Донбасі з 1896 року. В 1923 р. його характеризували як «доброго інженера, відданого Радянській владі»¹⁴.

Гірничий технік Горлов Іван Григорович за радянських часів одержав звання Героя Праці.

У складі комісії В.Л.Данчина, що створювала план відбудови Донбасу в 1921 році, з перших днів працював засуджений Леонід Миколайович Мешков, якого згодом характеризували як «солідного інженера, який добре знає свою справу»¹⁵.

В шкідництві проти народу звинуватили Березівського Миколу Миколайовича, сина колишнього кріпака. Він разом з засудженим М.А.Чинокалом, А.Я.Юсевичем та ін. брав активну участь у розробці плану відбудови Донбасу.

Отже, «шахтинці» були глибоко освіченими людьми, мали великий досвід роботи на підприємствах Донбасу ще до революції. За роки радянської влади завдяки своїм знанням і сумлінному ставленню до праці зайняли високі посади на підприємствах і в тресті. Як зазначив на процесі громадський обвинувач С.Д.Шеїн, «шкідницьким був весь керівний інженерний елемент» Шахтинського району¹⁶. Праця деяких з них була особливо відзначена урядом.

Вирок Спеціальної присутності Верховного Суду Союзу РСР під головуванням А.Я.Вишинського був суворим: одинадцять чоловік засудили до вищої міри покарання – розстрілу, четверо були виправдані, інші підсудні

отримали різні строки позбавлення волі (тросє з них – умовно). Пізніше шістьом Президія ЦВК СРСР замінила розстріл 10 роками позбавлення волі з суворою ізоляцією (на той час – найвищий термін) і конфіскацією всього майна. 9 липня 1928 року інженери Горлецький Микола Миколайович, Кржижанівський Микола Костянтинович, Бояринов Микола Антонович, Будний Семен Захарович, Юсєвич Адріан Якович були розстріляні¹⁷.

Вже під час суду в країні почала нагнітатися атмосфера підозри. За дорученням ЦК ВКП(б) в Донбас для політроботи виїхали М.П.Томський, Ом.Ярославський, В.М.Молотов. Виступаючи на нараді партійного активу в м. Сталіно 21 березня 1928 р., В.М.Молотов підкреслив: «Питання про Шахтинську справу набуває загальнополітичного значення і буде займати в найближчий час увагу всієї партії як важливе питання для перевірки нашої господарської роботи і для роботи профспілкових і партійних організацій»¹⁸. Саме на «орієнтування на перевірку» була спрямована його поведінка на цій нараді. Він часто перебивав виступаючих репліками типу «Як ви гадаєте, чи є у Вас що-небудь схоже на те, що було в Шахтинській окрузі?». Почувши негативну відповідь, він добавляв: «І не передбачається?»¹⁹. Дехто з виступаючих губився. В цьому плані цікава доповідь представника Єкатеринівських рудників Щербаня. В своєму виступі він зазначив, що ще задовго до Шахтинського процесу на шахті трапився нещасний випадок. «До нас приїздило мабуть до 40 комісій, які встановили, що там не було злого наміру і що техніки не винні, – підкреслив він. – Але, можливо, зараз, звичайно, якщо розібратись, можна знайти дещо й інше. В усякому разі, у нас на шахті багато неполадок, які можна віднести і до злого наміру, і не до злого»²⁰.

І знаходили. 25 березня 1928 р. в газеті «Диктатура труда» з'являється стаття Д.Клюєва «Дві смерті», в якій розповідається про завал на шахті № 4 Будьонівського рудника. Звинуватили завідуючого шахтою інженера Радченка. При цьому до уваги бралися не аргументи інженера на свій захист, а думка робітників, які гадали, що цей випадок «у зв'язку з Шахтинською справою повинен привернути до себе пильну увагу органів пролетарського суду»²¹.

Засоби масової інформації почали нагнітати атмосферу «спецеїдства». До цього їх підштовхували рішення партійних органів. На закритій частині засідання Політбюро ЦК КП(б)У 31 березня 1928 р. розглядалось питання «Про висвітлення в пресі питань, пов'язаних з економічною контрреволюцією». Було прийнято рішення про необхідність «висвітлювати питання в дусі статей в газеті «Правда» та рішень пленуму ЦК КП(б)У»²². На практиці це означало – засудити «викритих ворогів» та почати пошук «не викритих».

В газетах з'явилися статті під заголовками «Вимагаємо нещадного покарання зрадників», «Тавруємо ганьбою» і поряд «Шкідництво на Слов'янському керамічному заводі», «Почався суд над шкідниками житлобудів-

ництва Донбасу» та ін. Відкрились навіть постійні рубрики: «Шкідники індустріалізації», «Методологія і практика шкідництва». Часто газетні звинувачення були не аргументовані. За півроку після «Шахтинської справи» в Україні, за спостереженнями В.Лебедєва, відзначено понад «30 випадів публікацій брехливих антиспецієвських статей у пресі»²³.

Подібну атмосферу створювали і виступи партійних лідерів. «Шкідництво мало і продовжує мати місце не лише у вугільних районах, але і в галузі виробництва металу, і в галузі військової промисловості, і в НКШС... Шахтинці сидять тепер в усіх галузях промисловості» – підкреслював Й.В.Сталін на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б). – «Багатьох з них виявлено, але зовсім ще не всіх виявлено»²⁴.

Ці слова вирішили долю старої технічної інтелігенції. В країні було висунуто гасло «здорового недовір'я» щодо спеціалістів. Почалися масові пошуки шкідників. Наприклад, делегати Всеукраїнської виробничої конференції металістів вимагали посилити відповідальність технічних працівників за будь-які неполадки на виробництві. «Чи не буде повторення Шахтинської справи хоча б в меншому обсязі?» – хвилювалися вони²⁵.

Пошук можливих шкідників почався вже під час «Шахтинської справи». З 1 березня 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення «провести спеціальною комісією глибоке обстеження стану справ у Донвугіллі з метою виявлення всіх недоліків і намітити шляхи до його реорганізації»²⁶.

22 травня 1928 р. ЦК КП(б)У розіслав на місця таємний Циркуляр, в якому вказувалось на необхідність проведення перевірки з метою «очищення державного апарату від елементів, неспроможних працювати і керувати роботою». Для перевірки центральних апаратів трестів (в першу чергу Донвугілля) створювались комісії із представників ЦК, ЦКК, профспілок і органів ДПУ. На місцях «для перевірки адміністративно-технічного персоналу підприємств створювались аналогічні комісії при ОПК» (окружних партійних комітетах). При цьому робився наголос на необхідності разом з чисткою проводити заміну старих фахівців новими «шляхом висунення на місцях нових робітників»²⁷.

Комісією з перевірки Донвугілля було переглянуто 754 особи адміністративно-технічного персоналу центрального апарату тресту і його будівельного бюро (51,6% всього штату). З них 287 інженерів (38% перевірених) і 127 техніків (16,8%).

За результатами перевірки комісія запропонувала звільнити з роботи 229 чоловік (30,4% числа перевірених і 15,7% загального числа службовців тресту), з них 150 інженерів і техніків, тобто 65,5% звільнених. Причини, за якими вони звільнялися, були такі: звинувачення в належності до антирадянського елемента – 53 чол. (13,4%); як баланс і невідповідність призначенню – 36 чол. (8,9%); як осіб, котрі не мають виробничого стажу – 48 чол. (11,4%). Серед звільнених найбільшу групу складали особи (54 чол.), які за віком були старші 40 років, тобто належали до старої генерації технічної

інтелігенції. Під спеціальним наглядом в апараті було залишено 42 особи, з них – 32 інженери. Як зазначалось у звіті комісії, це були «політичне ненадійні елементи», їх залишили на прохання Правління Донвугілля, оскільки «з їх зняттям був би порушений нормальний хід подальшої роботи тресту».

Окремо було звільнено 53 працівники, які мали причетність до «шахтинців». Серед них і ті, хто належав до «неблагодійних», а саме: колишні акціонери і власники підприємств – 10 чол., колишні «білі» – 16 чоловік, колишні члени антирадянських партій – 7 чол.²⁸

Таким чином, внаслідок чистки центральний апарат найбільшого в Україні тресту з видобутку кам'яного вугілля був позбавлений найкваліфікованіших кадрів майже на чверть. Було дано розпорядження по лінії ДПУ встановити нагляд над звільненими з метою «недопущення їх прийому на іншу роботу». Більше того, комісія поставила питання про необхідність заміни в найближчий час «спеціалістів старого укладу», які становили більшість керівного складу тресту, новими кадрами²⁹.

Отже, влада відмовлялась від послуг інтелігенції старої генерації.

Як відреагувала на ці події сама технічна інтелігенція?

Ще під час слідства, 14 березня 1928 р., в газеті «Диктатура труда» з'явилась заява ВУМБІТу, в якій повідомлялося, що «перед обличчям всього радянського суспільства» він «заявляє про своє рішуче відмежування від контрреволюційної злочинної групи»³⁰. До інженерно-технічних працівників округи звернулося Сталінське окружне міжсекційне бюро інженерів і техніків (ОМБІТ), заявивши, що воно «не потерпить в своїх лавах зрадників соціалістичної держави»³¹. «Шкідників» було засуджено на першій же конференції Всесоюзної асоціації працівників науки і техніки по сприянню соціалістичному будівництву (ВАРШТСО). Причому прийнята резолюція була переповнена гнівними епітетами на адресу підсудних. Такими були заяви громадських організацій технічної інтелігенції.

На місцях же ситуація була дещо іншою. На зборах техпрацівники таврували зрадників, але в їх середовищі спостерігались збентеженість і розгубленість. «Деякі спеці зараз сплять і думають, що ось прийдуть, схоплять і посадять...». До своїх же колег, які постраждали, «ставляться із співчуттям», «мовчки підтримують товаришів, заарештованих в Шахтинській округі», – зазначалось на нараді партактиву Сталінської округи³².

Таким чином, в свідомості інженерів і техніків з'явилося двомислення. На зборах, мітингах вони засуджували своїх колег, товаришів, які потрапили на лаву підсудних, заявляючи тим самим про підтримку політичного керівництва країни. Насправді ж виявляли байдужість та недовіру до влади. Таке моральне становище людей, коли життя і свідомість роздвоюються, на думку К.С.Гаджієва, є характерною рисою тоталітарного режиму³³.

На моральне становище техперсоналу впливала атмосфера підозри, яка існувала в суспільстві, «спецеїдство», що панувало на виробництві.

Робітники всяку вимогу з боку техніка розцінювали як шкідництво. Відчувши можливість безкарно ганьбити техперсонал, почастишали випадки самоуправства з боку робітників, їх необґрунтованого втручання в роботу технічного керівництва. В багатьох районах на відкритих зборах вони «обирали» голосуванням десятників і навіть начальників цехів і завідуючих шахтами. Різко впала трудова дисципліна, почастишали прогули. Як зазначалось на нараді Сталінського окружного комітету КП(б)У в жовтні 1928 року, «90% робітників працюють погано»³⁴. Робітники почали ігнорувати розпорядження техперсоналу, а десятників взагалі називали «експлуататорами». Окружні міжсекційні бюро інженерно-технічних секцій почали фіксувати випадки побиття робітниками інженерно-технічних працівників на Оленівських кар'єрах, на шахтах Рутченківського, Чистяківського, Щегловського рудоуправлінь³⁵.

15 березня 1928 р. для вузького кола осіб із державного і партійного керівництва (в основному Політбюро) було підготовлено довідку «Про настрої у зв'язку з розкриттям контрреволюційного заклоту в Донбасі». В ній повідомлялось, що «серед робітників існує лише одне – вимога суворого покарання». «Мало голови відірвати їм», «їх би всіх (інженерів) треба розстрілювати без суду» – саме такі думки були пануючими в робітничому середовищі³⁶.

Профспілкові комітети завжди ставали на бік робітників, звинувачуючи в усьому інженерів і техніків. Техперсонал не мав підтримки і з боку господарських органів. Окремі господарники в присутності робітників ображали техніків.

Негативне ставлення до технічної інтелігенції виявляли і представники державної влади. Наприклад, в Сталінській окрузі у вересні 1928 року один з робітників замахнувся сокирою на техніка, управляючого шахтою. Після звільнення з роботи він звернувся зі скаргою до розціночно-конфліктної комісії (РКК), яка відновила його на колишньому місці роботи. Рішення РКК підтримав і трудовий суд. Жоден робітник в цій справі не заступився за управляючого шахтою. А коли той звернувся за «правосуддям» до міліції, то йому відповіли: «Голову не відрубав, а лише подумав це зробити. Отже, його необхідно прийняти»³⁷.

Часто жертвами самоуправства ставали не лише старі інженерні кадри, а й спеціалісти молодшої генерації, і навіть висуванці (в Горлівці, Первомайську тощо)³⁸.

Технічна інтелігенція опинилася в повній ізоляції, її цькували в пресі. Не довіряти їй, шукати серед неї шкідників закликали партійні лідери. Спеціально створені комісії проводили чистки лав технічної інтелігенції, вишукуючи компромісні матеріали в її минулому, їй не довіряли господарники. Робітники взагалі перестали рахуватися з нею. Профспілкові організації та органи правосуддя відмахувались від фактів морального і фізичного знущання з неї. Таких масштабів «спецеїдство» не набувало ще

ніколи. «Останнім часом спостерігаються такі картини, коли багатолітні досягнення і авторитет техніка розметалися в один день, як міф завдяки випадковій неполадці на виробництві», – зазначалось у листах з місць³⁹. Стався ренесанс «спецеїдства».

Деморалізовані фахівці залишали виробництво і влаштовувались управлінцями, конторниками тощо. Плинність технічних кадрів взагалі була характерною проблемою регіону протягом 20-х років. В 1928-1929 роках вона особливо загострилась. В листопаді 1928 року господарські органи зобов'язали інженерів і техніків дати підписку про невіїзд з місця служби⁴⁰. З грудня 1929 року почали практикуватися «громадські мобілізації інженерів на виробництво», а в 1930 році центральні органи ІТС проголосили рух за «самоконтрактацію» інженерно-технічних кадрів до кінця п'ятирічки. Отже, і право обирати місце роботи для спеціалістів було обмежене.

Через два роки після завершення «Шахтинської справи» в радянській пресі з'явилось офіційне повідомлення про розкриття на території СРСР нової шкідницької організації – буржуазно-кадетської «Промислової партії». В преамбулі до цієї справи зазначалося, що організація виникла в 1926 році, на момент її розкриття і ліквідації нараховувала 210 чоловік, сферою своєї діяльності вона мала основні промислові райони Донбасу. Мета організації: повалення радянської влади і відновлення капіталістичного устрою шляхом систематичного підриву економічного потенціалу СРСР. За спостереженнями В.М.Даниленка і Г.В.Касьянова, «процес «Промпартії» був близнюком «Шахтинської справи»⁴¹. Багато хто із звинувачених був арештований ще в 1929 році у зв'язку з «Шахтинською справою» і в закритому порядку засуджений до розстрілу або до різних строків ув'язнення в концтабори (вироки не були виконані). За іронією долі, по справі «Промпартії» проходив активний член ВАРНІТСО, громадський обвинувач на «Шахтинському процесі» – інженер С.Д.Шейн.

До недавнього часу було відомо, що процес «Промпартії» проходив у Москві з 25 листопада по 7 грудня 1930 р. Перед судом постали 8 чоловік. П'ятеро з них були засуджені до розстрілу (пізніше Президія ЦВК СРСР замінила міру покарання 10 роками позбавлення волі і 5 роками поразки в правах)⁴².

Нещодавно дослідником В.М.Нікольським в архіві Управління Служби безпеки України у Донецькій області було знайдено дві справи (в 37-ми томах) під назвою «Промпартія». На думку В.Нікольського, вивчення цих справ дозволяє зробити висновок, що мова йде про організацію, керівників якої судили в Москві в 1930 році. 12 вересня 1931 року на закритому засіданні колеги ВДПУ в Москві було засуджено по цій справі ще 65 інженерів і техніків, які працювали в Донбасі та в «Донтопі» – організації, що була посередником між «Донвугіллям» та його клієнтами з визначення якості вугілля⁴³. Ця справа потребує ще додаткового вивчення, проте, тепер ми можемо констатувати, що по справі «Промпартії» проходили і спеціалісти

Донецького регіону.

Подібного погляду дотримується дослідник історії України К. Кононенко. На його думку, наприкінці 1930 – на початку 1931 років в Україні стався «страшний розгром фахівців промисловості». «Тоді були разом заарештовані всі головні інженери великих заводів, професори вищих технічних шкіл, керівники великих цехів... Це було повне технічне обезголовлення української промисловості. В одній тільки Харківській тюрмі, де було зібрано з усієї України саму верхівку інженерії, відбували покарання 253 найвизначніших інженерів і професорів України»⁴⁴.

Після розкриття «Промпартії» створилась ситуація, подібна до 1928 року. Відразу після арештів на всіх підприємствах почали влаштовувати мітинги, на яких ганьбили заарештованих як злісних шкідників, лютих ворогів робітничого класу. Більшій частині заарештованих визначили різні терміни ув'язнення в концентраційних таборах. Але через кілька місяців після суду майже всі вони були умовно звільнені і повернені на ті самі підприємства і на попередні посади⁴⁵. Вони опинилися в жахливому становищі: технічні керівники виробництва і водночас умовно звільнені злочинці. Зрозуміло, що вони втрачали будь-яку можливість будь-що протиставити волі партійного керівництва.

Найнезначніші неполадки у роботі розцінювалися як факт шкідницької діяльності. До середини 1931 року половину всіх інженерно-технічних працівників Донбасу було притягнуто до судової відповідальності, внаслідок чого вони отримали різні строки покарання⁴⁶. «Зняти, віддати під суд – коротка розправа. ...Практика притягнення до суду ІТП стала настільки «популярною», що навіть трест змушений був протестувати: техпрацівники пересилилися до суду – або вони там як звинувачені, або проводять час, даючи свідчення», – констатувалось у листі з місця⁴⁷. У 1932 році настало деяке затишшя, хоча репресії на місцях не припинялися.

Отже, наприкінці 1920-х – на початку 1930 років, в умовах утвердження тоталітаризму, в партійно-державній політиці щодо технічної інтелігенції відбувається злам в бік посилення репресивних заходів. Інженерно-технічна інтелігенція старої генерації вже виконала місію, визначену їй партією. Промисловість була відбудована, індустріалізації потрібні були люди нового типу, з психологією, яка не передбачала ставити під сумніви доцільність партійно-державних директив, а виконувати їх будь-якою ціною. До того ж політика підготовки кадрів технічної інтелігенції 1920-х років, в основу якої було покладено класовий принцип, дала свої результати. Серед кадрів технічної інтелігенції відбувається процес зменшення питомої ваги спеціалістів старої генерації за рахунок збільшення «молодих» інженерів. Якщо на початку першої п'ятирічки старі кадри становили 35% всього складу інженерно-технічних сил республіки⁴⁸, то на кінець п'ятирічки – лише 17⁴⁹.

Протягом 1920-х років технічна інтелігенція стояла на принципах аполітичності. Навіть під час показових судових процесів вона не поспішала

присягати на вірність владі. А чи існувало протистояння з боку технічної інтелігенції владі? Саме в контексті формування тоталітарного режиму цікаво буде розглянути проблему початкового соціального опору.

З цього приводу певний інтерес викликає справа управляючого групою металургійних заводів м. Маріуполя Я.С.Гугеля. Гугель мав середню спеціальну освіту, за кваліфікацією був техніком-механіком. З 1920 р. працював на господарській роботі, з 1926 р. – на посаді управляючого Маріупольськими заводами. В 1920 році вступив до лав РКП(б). Його характеризували, як «енергійного, ініціативного працівника, здібного адміністратора, який умів налагодити ділові стосунки з партійними і профспілковими органами та спеціалістами»⁵⁰. В січні 1931 року до Політбюро ЦК КП(б)У надійшла доповідна записка від секретаря Маріупольського міського партійного комітету М.Ф.Нежевого. Суть цієї записки полягала у звинуваченні Гугеля в «надзвичайній довірі» технічним спеціалістам заводів, якими він керував. Всупереч партійним директивам, він не допускав на заводи партійні комісії для перевірки складу інженерно-технічного персоналу, заявляючи, що у нього на заводах шкідників немає, і що для нього «думка технічного персоналу більш авторитетна, ніж робітників»⁵¹.

Проти Гугеля розгорнулася ціла кампанія. Президія Маріупольського міськкому партії прийняла рішення про виведення його зі складу МПК. Більше того, партміськком звернувся до ЦКК з проханням «про зняття з відповідальної роботи» Гугеля за «махрово опортуністські» методи його керівництва. Подібне рішення прийняв і заводський партійний комітет. Водночас міськком почав «обробляти» інженера Рожанського, помічника директора з праці, щоб той дав проти нього свідчення, заявивши про існування в керівництві заводу так званої «гугелевщини». Коли Рожанський відмовився давати проти Гугеля дискредитуючі показання, його виключили із партії⁵².

Факт, що наприкінці 1930 – на початку 1931 років технік, який займав високу господарську посаду, виступив проти партійної політики на захист старих спеціалістів, свідчить про те, що не всі члени партії були згодні з посиленням репресивних заходів і, як могли, протистояли їм.

Робили спробу протидіяти деяким заходам держави і представники інженерно-технічної інтелігенції. У січні 1930 року інженерно-технічні секції, проводячи партійно-державну політику закріплення технічних кадрів за місцями їх роботи, виступили з пропозицією провадження так званої «самоконтрактації». Суть її полягає у добровільному «самозакріпленні» фахівців на своїх робочих місцях до кінця п'ятирічки. Фактично це була форма примусового тримання кваліфікованих кадрів. Інженери, які відмовлялися підписувати договір про самоконтрактацію, зазнавали на собі психологічного тиску з боку адміністрації підприємства і керівництва секції. У зв'язку з цим мали місце випадки демонстративної відмови цілих груп інженерів від самоконтрактації і колективні подання заяв про звільнення з

роботи. Особливо багато протестів такого роду було серед інженерно-технічних працівників Донбасу⁵³. Ці протести являли собою одну із форм опору політиці адміністративно-бюрократичного апарату.

Вони не залишились не поміченими. 10 травня 1930 р. на місця було надіслано листа за підписом керівника сектору регулювання умов праці Наркомпраці України Афоніна. В ньому зазначалось, що «фахівців, які бажають звільнитись», керівництво підприємств «формально примусово затримати на роботі не може». Тут же давалася вказівка, яким чином можна добитися «закріплення» фахівця на місці. «Прізвища осіб, що подають на звільнення, – читаємо далі в листі, – слід негайно надсилати до Наркомпраці, де вони будуть зараз же, після звільнення, мобілізовані й направлені на ті підприємства, де вони найбільш необхідні, що не виключає можливості закріплення їх за тими ж самими підприємствами, з яких вони звільнилися»⁵⁴.

Отже, опір самоконтрактації з боку технічної інтелігенції примушував органи влади шукати інших шляхів впровадження своєї політики. Звичайно, що влада добивалася свого. Але хоча б на поведінковому рівні інженери і техніки намагалися протистояти режимові.

Незгоду з політикою партії наприкінці 20-х – на початку 30-х років почали проявляти і представники молодішої генерації технічної інтелігенції. За повідомленням Донецького обласного відділу ДПУ, серед студентів вуглехімічного і гірничого інститутів м. Сталіно поширеним було негативне ставлення щодо політики партії на селі засуджувались методи колективізації і пов'язаний з нею голод. Дехто відкрито вказував на заміну партійної демократії диктатурою Сталіна⁵⁵.

Таким чином, наприкінці 20-х років в партійно-державній політиці щодо технічної інтелігенції відбуваються зміни у бік поширення репресивних заходів. «Шахтинський процес», учинений над технічною інтелігенцією Донбасу, став початком масових репресій проти інтелігенції. В кінці 20-х років, коли з'явилась можливість заміни «старих» кадрів інтелігенції «молодими», у влади відпала потреба у використанні спеціалістів «старої» генерації. Висунута теза «про поглиблення класової боротьби при будівництві соціалізму» пояснювала причину відмови від послуг «старої» інтелігенції. Вони були проголошені «шкідниками виробництва». Тим самим влада знайшла виправдання виробничим. Невдачам невмілого керівництва і неправильній економічній політиці.

Посилення тоталітарного режиму в країні передбачало ліквідацію тих верств населення, які могли якимось чином критикувати існуючий уряд. Владі не потрібна була інтелігенція як носій демократичних традицій. Їй необхідні були люди, які б повністю підтримували її політику, не розмірковуючи щодо її доцільності. При посиленні тоталітарного режиму серед частини технічної інтелігенції виникають, з одного боку, різні прояви соціального опору, з іншого, – відсутність особистої ініціативи, професійна пасивність, а інколи і підлабузництво та кар'єризм.

Примітки

- ¹ Викторов Б. А. Без грифа «секретно». Записки военного прокурора. – М., 1990. – С. 145.
- ² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2521. – Арк. 18.
- ³ Лацис О. Перелом. – М., 1988. – С. 43.
- ⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2315. – Арк. 22.
- ⁵ Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С. 7.
- ⁶ Инженерный работник. – 1928. – № 7. – С. 72.
- ⁷ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – ФР-1277. – Оп. 1. – Спр. 242. – Арк. 61.
- ⁸ Правда. – 18 мая 1928 г.
- ⁹ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років соціальний портрет та історична доля. – К., 1992. – С. 102.
- ¹⁰ Бухарин Н.И. Уроки хлебозаготовок, Шахтинского дела и задачи партии. К итогам апрельского Пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) 1928 г. Доклад на собрании актива Ленинградской организации ВКП(б). 13 апреля 1928 г. // Бухарин Н.И. Путь к социализму Избр. произведения. – Новосибирск, 1990. – С. 287, 288.
- ¹¹ Шеин С.Д. Суд над экономической контрреволюцией в Донбассе. Заметки общественного обвинителя. – М.-Л., 1928. – С. 40; ДАДО. – ФР-2602. – Оп. 1. – Спр. 976. – Арк. 36; Спр. 1007. – Арк. 46, 105.
- ¹² Шеин С.Д. Суд над экономической контрреволюцией. – С. 26, 38-40; Диктатура труда. – 4 июня 1928 г.
- ¹³ Шеин С.Д. Суд над экономической контрреволюцией. – С. 68; ДАДО. – ФП-3. – Оп. 3-1. – Спр. 1719. – Арк. 231.
- ¹⁴ ДАДО. – ФП-3. – Оп. 3-1. – Спр. 1719. – Арк. 239.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 231.
- ¹⁶ Шеин С.Д. Суд над экономической контрреволюцией. – С. 120.
- ¹⁷ Елфимов Е., Щетинов Ю. Три процесса над старой интеллигенцией (1928-1931 гг) // Политическое образование. – 1989. – № 16. – С. 71.
- ¹⁸ Диктатура труда. – 30 марта 1928 г.
- ¹⁹ ДАДО. – ФП-9. – Оп. 1. – Спр. 506. – Арк. 14, 16.
- ²⁰ Там само. – Арк. 17.
- ²¹ Диктатура труда. – 25 марта 1928 г.
- ²² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 6. – Арк. 114.
- ²³ Лебедев В. Итоги 4-го Пленума ВУМБИТ. // Инженерный работник. – 1928. – № 11-12. – С. 130-131.
- ²⁴ Сталин Й.В. О правом уклоне в ВКП(б). Речь на Пленуме ЦК и ЦКК ВКП(б) в апреле 1929 г. (Стенограмма) // Сталин И. Вопросы ленинизма. – М., 1953. – С. 232.
- ²⁵ Диктатура труда. – 21 июля 1928 г.
- ²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 6. – Арк. 94.
- ²⁷ ДАДО. – ФП-9. – Оп. 1. – Спр. 466. – Арк. 73.
- ²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр 2952. – Арк. 1-10.
- ²⁹ Там само. – С. 11.
- ³⁰ Диктатура труда. – 14 марта 1928 г.
- ³¹ Там же. – 15 марта.
- ³² ДАДО. – ФП-9. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 17, 28, 29, 44, 71, 74.
- ³³ Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века. // Вопросы философии. – 1992. – № 2.

– С. 21,22.

³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2712. – Арк. 6.

³⁵ ДАДО. – Ф.Р-1277. – Оп. 1. – Спр. 242. – Арк. 67.

³⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2720. – Арк. 53.

³⁷ Там само. – Арк. 35, 56.

³⁸ Там же. – Спр. 2717. – Арк. 6.

³⁹ Найдыш А.М. Одно из необходимых условий для поднятия дисциплины на рудниках Донбасса. // Инженерный работник. – 1928. – № 8. – С. 80.

⁴⁰ Возиянов. К вопросу об обеспеченности рудников техперсоналом. // Вестник Донугля. – 1928. – № 49. – С. 25.

⁴¹ Даниленко В.М., Касьянов Г.В. Сталінізм та українська інтелігенція. – С. 57.

⁴² Никольский В.Н. Дело «Промпартии» в Донбассе. // Изучение истории Украины в учебных заведениях. Тезисы докладов и сообщений региональной научно-практической конференции. – Донецк, 1995. – С. 110.

⁴³ Там же. – С. 111.

⁴⁴ Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917-1960. – Мюнхен, 1965. – С. 404.

⁴⁵ Там само. – С. 405.

⁴⁶ Даниленко В.М., Касьянов Г.В. Сталінізм та українська інтелігенція. – К., 1991. – С. 58.

⁴⁷ Одинцов М. Знаменательная дата в жизни угольного Донбасса. // Инженерный труд. – 1934. – № 5. – С. 151-152.

⁴⁸ ІХ-ий з'їзд КП(б)У. 5-15 червня 1930 р. Стенографічний звіт. – С. 190.

⁴⁹ Андреюк Г.П. Формирование интеллигенции в период построения экономического фундамента социализма в СССР. (1921-1932 гг.). – М., 1966. – С. 16.

⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3448. – Арк. 72; Спр. 3449. – Арк. 159.

⁵¹ Там само. – Спр. 4159. – Арк. 63.

⁵² Там само. – Арк. 73-83.

⁵³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2605. – Оп. 3. – Спр. 271. – Арк. 17.

⁵⁴ ДАДО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 2.

⁵⁵ Там само. – Ф.П-18. – Оп. 2. – Спр. 95. – Арк. 26, 28.